

OM METAFORENS VIRKNING. ET KANTIANSK BIDRAG

Trygve Lavik

Metaforer virker. Metaforer kan få oss til å forstå et fenomen bedre, de kan være nyttige ledetråder for vitenskapsmannens videre forskning, de kan fange inn en sanselig opplevelse på en presis måte. Dette er eksempler på metaforens henholdsvis pedagogiske, heuristisk, og presiserende funksjon. I denne artikkelen vil jeg vise at Kants filosofi også kan være relevant for å si oss noe om hvordan metaforen kan ha disse forskjellige virkningene. Jeg vil særlig vie metaforens presiserende virkning en viss oppmerksomhet. Det jeg kaller metaforens presiserende virkning er det samme fenomenet som min norsklærer på ungdomskolen prøvde å formidle til oss elevene da hun henviste til Hamsuns beskrivelse av sin merkelig helt Isak Sellanrå, hvor denne var "som sett gjennom en virvel i ruten". Før jeg hadde lest boken hadde jeg allerede fått et presist bilde i min indre sans av Sellanrås fysiognomi.

Den første delen av denne artikkelen presenterer et av de mest sentrale temaene innenfor filosofiens behandling av metaforen i nyere tid, nemlig spørsmålet om hvorvidt metaforen er et semantisk eller pragmatisk fenomen. I den forbindelse drøftes også kort metaforens forskjellige funksjoner i vitenskapen. Denne delen er konsentrert rundt teoriene til henholdsvis Max Black og Donald Davidson, da deres bidrag for det første regnes som svært sentrale i den filosofiske diskusjonen om metaforen, og for det andre representerer de motpoler i diskusjonen om hvorvidt metaforen er et semantisk eller pragmatisk fenomen. Hensikten med denne første delen er i tillegg å vise at metaforen som et fenomen reiser spørsmål som også går utover en rent språkfilosofisk ramme. Den andre delen av denne artikkelen gjør nettopp dette idet den belyser metaforens virkning ut fra Kants bevissthetsfilosofi.

Del 1: Er metaforen et semantisk eller pragmatisk fenomen?

a) Diskusjonen mellom Max Black og Donald Davidson

Termen metafor kan brukes både i en vid og en snever betydning. Lingvistene og filosofene Lakoff & Johnson definerer metaforen svært vidt når de sier: "The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another".¹ I deres terminologi blir metaforen en samlebetegnelse som favner både døde og levende metaforer, og hvor fenomener som simile, modeller, analogier også inngår. Max Black definerer metaforen atskillig mer snevert, da han utelukkende behandler levende metaforer, og ved at han skiller mellom metaforen og simile.

I artikkelen "Metaphor" framsetter Max Black sin etter hvert velkjente *interaksjonsteori* om metaforer.² Black argumenterer for interaksjonsteoriens fortrinn framfor to vanlige teorier om metaforer, som han kaller for substitusjonsteorien og komparasjonsteorien. Substitusjonsteorien går ut på at en metafor bare er et alternativ (et substitutt) for noe som kan sies bokstavelig. Innenfor substitusjonsteorien blir derfor metaforen bare en del av språkets pryddverk til glede for lesernes estetiske sans og imaginasjonsevne. Komparasjonsteorien er, i følge Black, et spesialtilfelle av substitusjonsteorien. For også denne teorien går ut på at metaforen kan oversettes bokstavelig.

Komparasjonsteorien innebærer at det å bruke en metafor er det samme som å gjennomføre en sammenligning, bare med den forskjell at når vi bruker et ord eller uttrykk som en sammenligning, er det eksplisitt uttrykt, mens i en metafor er det implisitt. Med andre ord: Metaforen er en sammenpresset simile, og metaforens mening er det samme som den underliggende simile. Det betyr for eksempel at meningen til metaforen 'livet er et pust i sivet' er følgende simile: 'Livet er å sammenligne med et pust i sivet'.

Både substitusjonsteorien og komparasjonsteorien innebærer at metaforer uttrykker en språkmening som kan oversettes og benekter at metaforen kan være bærer av en særegen mening som vi bare kan uttrykke gjennom en metafor. Blacks interaksjonsteori om metaforen går ut på å vise at metaforen har et kognitivt innhold som, i det minste i en del tilfeller, ikke kan erstattes av en bokstavelig oversettelse.

---

¹Lakoff & Johnson 1980:5.

²Black 1962.

Blacks interaksjonsteori går ut på at metaforen ikke bare er å betrakte som en mer eller mindre vellykket sammenligning at to fenomener, men at de to fenomenene som blir sammenlignet, påvirker hverandre. Denne gjensidige påvirkningen konstituerer et kognitivt tankeinnhold, som altså ikke kan parafraseres med andre bokstavelige setninger. Et ord alene kan ikke kalles for en metafor. Det er fordi et ord først blir en metafor dersom den plasseres inn i den rette setningen. Poenget er ikke at et ord nødvendigvis må stå i en setning for å bli en metafor – for eksempel er 'moderjord' ingen setning men like fullt en metafor – men at ett ord ikke kan bli en metafor på egen hånd. Bare når minst to ord blir sammenstilt oppstår det en metafor. Hvis vi bruker Blacks mest brukte eksempel 'mennesket er en ulv' kan vi skissere elementene i Blacks interaksjonsteori på følgende måte:

1. Et prinsipalt subjekt P (mennesket)
2. Et subsidiært subjekt S (ulv)
3. Et system av implikasjoner som assosieres med S, dvs. et system av dagligspråk betydninger av ord, som er konvensjonelt bestemt og kulturavhengige³
4. Metaforisk mening oppstår i kraft av at vi 'ser' P gjennom 'linsen' S. (Mennesket (P) er en ulv (S))

I følge Black består alle metaforer av en setning som inneholder både et prinsipalt subjekt og et subsidiært subjekt. Den særegne metaforiske mening oppstår, i følge Black, ved at det prinsipale og det subsidiære subjekt påvirker hverandre.

Metaforen 'mennesket er en ulv' uttrykker en mening som oppstår i kraft av at de gjengse oppfatninger vi har av ordet ulv organiserer vårt syn på mennesket. Eksempelvis at ulven er glupsk, aggressiv, vill, stadig vekk sulten, i konstant kamp, men likevel et flokkdyr, osv. Det å se mennesket gjennom vårt bilde av ulven preger vårt bilde av mennesket. Samtidig blir vårt bilde av ulven preget av noe menneskeaktig, vi ser på den som forrædersk, heftig, ensom, aldri tilfreds etc. Det er altså en interaksjon begge veier mellom 'mennesket' og 'ulven'. Denne interaksjonen skaper metaforens kognitive innhold,

---

³ Dette kaller Black for "the *system of associated commonplaces*" (Black 1962:40). Slike betydninger til ord er ikke nødvendigvis de meningene vi finner i en ordbok, eller den mening en ekspert på feltet legger i termen. Vi kan tenke oss at metaforen 'mennesket er aller mest en gris' kunne oppfattes forskjellig. En vanlig tolkning vil være at dette er et uttrykk for et resignert og desillusjonert syn på menneskeheten. For en genforsker kan setningen uttrykke noe helt annet.

og dette kognitive innholdet er ikke noe som kan foreligge uavhengig av metaforen, og kan heller ikke oversettes i kraft av et bokstavelig språk.

Det er mye ved ulven som ikke kan sammenlignes med det å være menneske, ulven er utstyrt med pels, den løper rundt på fire bein. Likeledes er det mye ved mennesket som ikke kan sammenlignes med ulven, vi går oppreiste, vi kan lære matematikk, osv. Det å gripe det prinsipale subjekt gjennom det subsidiære subjekt, betyr at vi fremhever visse trekk og skyver vekk andre trekk ved det prinsipale subjekt. Måten metaforen fremmaner bilder på, kan belyses gjennom gestaltpsykologiens teori om hvordan vi bestandig persiperer figurer mot en bakgrunn. Det ulveaktige ved mennesket fremstår som en figur mot en tilbakepresset bakgrunn av andre egenskaper ved mennesket som ikke passer med ulvemetaforen. Vi kan også si at ulvemetaforen i første rekke setter en lyskaster på noen aspekter ved mennesket og henviser andre aspekter til mørket. Siden interaksjonen går begge veier, betyr det også at metaforen 'mennesket er en ulv' fremhever bestemte aspekter ved ulven. Den lar ulven fremstå som en figur mot en tilbakepresset bakgrunn; setter en lyskaster på noen aspekter ved ulven og lar andre aspekter være i mørket.

I artikkelen "What Metaphors Mean" kritiserer Donald Davidson Blacks teori. Davidsons sentrale poeng er at metaforen ikke kan forstås som språkmening, men som språkbruk.⁴ Et viktig utgangspunkt og premiss for Davidson er at språkmening (semantikk) er noe som må forstås som et spørsmål om en setnings sannhetsbetingelser. Meningen til en setning er det samme som setningens sannhetsbetingelse. Meningen til setningen 'snøen er hvit' får vi tilgang til ved å prøve den på formelen 'S' er sann hvis og bare hvis p, altså: 'Snøen er hvit' er sann hvis og bare hvis snøen er hvit. De fleste setninger som vi forstår som metaforer, er usanne setninger i følge Davidsons semantikk. Davidsons poeng er at metaforen ikke har noen annen mening enn dens bokstavelige mening. Som regel vil denne bokstavelige meningen være usann. Dette er lett å innse dersom vi for eksempel benytter Blacks gjennomgående eksempel: 'Mennesket er en ulv' er sann hvis og bare hvis mennesket er en ulv. Det finnes selvfølgelig unntak hvor setningen bokstavelige mening er sann, men hvor setningen likevel må oppfattes som en metafor, som for eksempel

---

⁴Davidson 1984a:245-264.

'Arbeiderpartiet er ingen søndagsskole' er sann hvis og bare hvis Arbeiderpartiet ikke er en søndagsskole.

Metaforen har ikke noen ekstra mening i tillegg til den bokstavelige meningen. Davidson mener at metaforen i stedet må forklares som en måte vi bruker språket på. Davidson klargjør hva han mener ved å henvise til et annet språklig fenomen, som også kun kan forstås som språkbruk, og ikke som språkmening, nemlig når vi bruker språket til å lyve med. Hvis jeg for eksempel sier til en ex phil student: "Sokrates var en kvinne", da lyver jeg. Det er imidlertid ikke setningens sannhetsbetingelse som gjør setningen til en løgn. Det som gjør min uttalelse til en løgn er at jeg vet at det ikke er sant at Sokrates var en kvinne. Dersom ex phil-studenten tror på min løgn, kan det hende at han sier det videre til en annen ex phil-student. Men da vil denne uttalelsen ikke være en løgn, for studenten vil tro at det han sier er sant. Følgelig er det ikke setningens mening som gjør setningen til en løgn, men hvordan jeg bruker setningen. Tilsvarende oppstår også metaforen i kraft av vår måte å bruke språket på, ikke i kraft av språkets meningsdimensjon. Sier jeg for eksempel til den samme ex phil-studenten: "Sokrates er en jordmor" vil jeg gi uttrykk for en metafor. Jeg bruker setningen til å få studenten til å betrakte likheten mellom Sokrates virksomhet og en jordmors virksomhet. Davidson mener likevel at det studenten da eventuelt innser ikke kan forklares med setningens mening. Setningens bokstavelige mening er nemlig usann. Det er ikke sant at Sokrates var en jordmor. Følgelig er det måten jeg bruker setningen på, og ikke setningen selv, som er metaforisk.

Det at Davidson skiller mellom semantikk og pragmatikk, betyr også at han gjør et skille mellom setningenes kontekstfrie mening, og deres kontekstavhengige bruk. Davidsons sier:

Bokstavelig mening og bokstavelige sannhetsbetingelser kan tilskrives ord og setninger løsrevet fra deres brukskontekst. Det er grunnen til at det å henvise til dem har en genuin forklaringskraft.⁵

Davidsons bruker selv følgende eksempel: 'Sokrates er vis' er sann hvis og bare hvis Sokrates er vis.⁶ Setningens sannhetsbetingelse er

---

⁵Davidson 1984a:247. Min oversettelse TL.

⁶Davidson 1984b:60.

kontekstuavhengig, dvs. uansett når, hvor og av hvem setningen hevdes så gjelder den samme sannhetsbetingelse.⁷ Det å henwise til setningers bokstavelige mening og deres sannhetsbetingelse er nødvendig dersom vi i det hele tatt skal kunne forstå at løgnen som språkbruk kan være mulig. Dersom vi ikke hadde tilgang til setningenes bokstavelige mening, ville det både være umulig å lyve selv, og å forstå at noe som ble sagt, muligens var en løgn. Det samme gjelder altså for skillet mellom bokstavelig og metaforisk mening. Metaforen 'mennesket er en ulv' forutsetter nettopp at vi kjenner den bokstavelige meningen til ordet ulv, slik at vi vet hvilken gruppe av objekter som dette ordet plukker ut. Uten tilgang til språkets bokstavelig mening ville muligheten for å benytte språket metaforisk oppløse seg. Resonnementet kan minne om Kants begrunnelse for at det ikke er mulig å gjøre det til en universell lov at man bør bryte løfter, for da ville det ikke bli mulig å skille mellom det å bryte et løfte og det å holde et løfte. Følgelig ville begge deler bli meningsløse.

Det er imidlertid ikke åpenbart at det er mulig å skille mellom språkets bokstavelige mening og vår metaforiske bruk av språket. En god grunn til å hevde at det ikke er mulig å trekke et slikt skille, er at språket er fylt til randen av døde metaforer. Noen sier derfor at alt er metaforer. For å hankses med denne innvendingen må vi først se nærmere på skillet mellom døde og levende metaforer.

Nå er det selvsagt ikke mulig å trekke en skarp grense mellom levende og døde metaforer, men enkelt sagt er metaforer levende når vi tenker på dem som metaforer, og døde når vi ikke tenker på dem som metaforer. Skillet mellom døde og levende metaforer dreier seg ikke nødvendigvis om skillet mellom gamle og nye metaforer. 'Livet er et pust i sivet' er en velbrukt metafor, men kan likevel ikke betegnes som en død metafor.⁸ Mens vi motsatt fall kan tenke oss andre metaforer (for eksempel 'utbrent') som fort går over til å bli døde metaforer. En død metafor er et ord som har fått sin mening ved en overføring fra et felt til et annet, men hvor språkbrukerne har sluttet å tenke på at det er en metafor. Når vi sier at stolen har bein, eller at flasker har hals reflekterer vi ikke over likhetene mellom deler av

---

⁷Davidson 1984a:252.

⁸Donald Davidson er også oppmerksom på dette poenget: "What we call the element of novelty or surprise in a metaphor is a built-in aesthetic feature we can experience again and again, like the surprise in Haydn's Symphony No.94, or a familiar deceptive cadence." Davidson 1984a:252-253.

stoler/flasker og menneskekroppens deler. Slike døde metaforer er som andre ord som har flere forskjellige bokstavelige meninger, omtrent på samme måten som for eksempel ordet høy både kan bety noe vi kan måle og noe dyrene kan spise.⁹ Davidson har rett når han påpeker at slike døde metaforer fungerer på samme måten som bokstavelige setninger, for setninger som inneholder døde metaforer vil som oftest være sanne. Det er sant at bordet har bein og at elven har munning, derfor vil slike døde metaforer kunne plukke ut objekter. De døde metaforene er derfor en del av det bokstavelige språk, og det er følgelig mulig å opprettholde skillet mellom språkets bokstavelige mening, og måten vi bruker språket metaforisk på.

Oppsummerende vil jeg si at Davidsons sentrale poeng er at metaforen *som en setning* ikke er bærer av en irredusibel mening. Davidson er ellers helt enig med Black i at metaforen får oss til å oppdage likheter, og at det ofte er slik at det synes som det ikke er noen ende på det, når vi begynner å ramse opp alle likhetene en metafor uttrykker. Han sier seg også enig i både Blacks tanker om interaksjon, om metaforen som filter og at metaforen kan uttrykke *tanke* som er sanne.¹⁰ Davidsons poeng er at Black har sammenblandet spørsmålet om en setnings mening, med den effekten setningen har på oss, omtrent som å si at tilstanden av munterhet er en del av den kjemiske formelen til alkohol.

Jeg vil avslutte denne delen med å drøfte et poeng som er hentet fra den vitenskapsfilosofiske debatten om hvordan metaforen fungerer i forskningen. Hensikten med dette avsnittet er å vise at Davidsons syn på metaforer kan være et nyttig korrektiv i en normativ teori om metaforens funksjon i vitenskapen.

---

⁹Davidson 1984a:252. Se også: Karlson 2004:17-18.

¹⁰Davidson sier: "Metaphor does lead us to notice what might not otherwise be noticed, and there is no reason, I suppose, not to say these visions, thoughts, and feelings inspired by the metaphor are true or false" (Davidson 1984a:257). Nå er det imidlertid ikke helt klart hva Davidson forestiller seg når han sier at "visions, thoughts and feelings" er sanne. Her kan en lure på om for eksempel følelser og tanker kan være sanne på samme måten. Men jeg tror Davidson først og fremst bare vil avgrense seg fra mer dagligdags bruk av ordet sannhet. Hvis noen sier at 'livet er et pust i sivet' kan vi jo si at det er jammen sant, uten at vi dermed har forpliktet oss til å mene at setningens semantiske mening er sann.

b) Metaforens funksjoner

Det er tre forskjellige måter metaforer kan fungere på i vitenskapen. Metaforen kan ha en pedagogisk/retorisk funksjon, en heuristisk funksjon og en konstituerende funksjon.¹¹ Metaforen har en *pedagogisk funksjon* hvis en teori kan uttrykkes i et bokstavelig språk og metaforene kun brukes for å gjøre teorien forståelig for nybegynnere, ferske lesere, elever og studenter.¹² En økonom kan for eksempel si "Det å devaluere valutaen er å pisse i sine egne bukser for å holde varmen". Økonomen er fullt i stand til å artikulere sin teori om virkningen av en devaluering helt uavhengig av denne metaforen. Denne metaforen har heller ikke fungert heuristisk for de økonomene som har kommet frem til en slik teori om virkningen av en devaluering.

Metaforen har en *heuristisk funksjon* hvis metaforen fungerer som ledetråd for forskeren når han kommer frem til sin teori. Teorien vil til slutt kunne uttrykkes i et språk som er helt løsrevet fra de metaforene som har fungert som ledetråder for å komme fram til teorien. Eller med andre ord, heuristiske metaforer spiller kun en rolle i en 'context of discovery' og ikke en 'context of justification'. Metaforen 'atomet er et solsystem i miniatyr' fungerte lenge som en ledetråd for forskningen og hadde utelukkende en heuristisk funksjon. Allerede på Nils Bohrs tid kunne man si nøyaktig i hvilke henseender atomet lignet på et solsystem. Noen ganger kan ikke metaforen erstattes av et bokstavelig språk, slik tilfellet var med metaforen 'atomet er et solsystem i miniatyr', som ble erstattet av nye metaforer med biljardkuler og ping-pong-baller. Men metaforer kan også sies å ha hatt en heuristisk funksjon, hvis de på et stadium i forskningen blir skiftet ut med nye metaforer med større forklaringskraft.

Konstituerende metaforer

Metaforene er konstituerende hvis de ikke bare fungerer som ledetråder, men også er uomgjengelige termer i en teori. Eller med andre ord: Metaforen spiller en rolle både i en 'context of discovery' og i en 'context of justification'. Slike metaforer er altså teorikonstituerende. I nåtidig kognitiv forskning benyttes det en

---

¹¹Se Boyd 1993:485-486, Kuhn 1993:533-542 og Bradie1999:159-166.

¹²Michael Bradie kaller pedagogiske metaforer for retoriske metaforer. Det er klart at pedagogiske metaforer har en retorisk kraft, særlig når unge forskere blir sosialisert inn i et paradigme. Bradie 1999:161.

mengde metaforer hentet fra computeren, men hvor man ennå ikke har funnet noen annen terminologi som kan uttrykke teorien løsrevet fra computermetaforene. John Searle skriver at det å sammenligne hjernen med en maskin ikke er noe nytt, og synes i første rekke å være betinget av de maskinene man har for hånden. Grekerne mente at hjernen fungerte som en katapult, Leibniz sammenlignet den med en kvern, Freud mente den lignet et hydraulisk elektromagnetisk system. Hjernen har senere blitt sammenlignet både med et telegrafsystem, telefonsentral og nå altså til sist med computeren.¹³

Det er ikke noe absolutt, enn si a priori, over denne inndelingen av forskjellige måter metaforene kan fungere på. Vurderingen av funksjonen til en metafor vil bestandig være situasjonsbestemt. Hvorvidt en metafor eksempelvis er å forstå som heuristisk eller pedagogisk vil være bestemt av hvilken historisk periode den forekommer i, av hvilket språk den blir brukt i osv. Det er heller ikke lett å skille skarpt mellom metaforens heuristiske og teorikonstituerende funksjon. Richard Boyd mener metaforer ikke nødvendigvis må betraktes som teorikonstituerende selv om en forsker på ett stadium ikke kan artikulere sin teori uavhengig av metaforene, for vi kan ikke være sikre på om det ikke er mulig i fremtiden.¹⁴

Både Blacks og Davidsons teorier om metaforen er fullt ut forenlig med tanken om metaforens pedagogiske og heuristiske funksjon i vitenskapen. Blacks teori er heller ikke i konflikt med tanken om at metaforene kan ha en teorikonstituerende funksjon. Spørsmålet er om Davidsons syn på metaforene er forenlig med tanken om at metaforene kan ha en teorikonstituerende funksjon i vitenskapen. Davidson mente at metaforene ikke kan utrykke, eller stå for fakta, men bare er måter vi kan bruke språket på til å henlede vår oppmerksomhet mot likheten mellom to fenomener. Davidson må derfor mene at metaforene kun kan ha en pedagogisk og heuristisk funksjon i vitenskapen. Hvorvidt dette er en innvending mot Davidson kommer an på om det er mulig å skille mellom metaforens teorikonstituerende og heuristiske funksjon. Og som vi har sett er det ikke sikkert at det er mulig. Jeg vil heller argumentere for at Davidsons teori om metaforen kan forsvares som en normativ teori om

---

¹³Searle 1984:44.

¹⁴Boyd 1993:489.

hvordan vi *bør* betrakte metaforene i vitenskapen. I naturvitenskapen har bestandig maskinmetaforene vært sentrale. Descartes mente at naturen var en maskin og i våre dager sier mange at genet er en database eller at hjernen er en computer osv. En påminnelse om at slike metaforer bare er en måte å få oss til å betrakte likhetene mellom to fenomener, og at metaforen ikke uttrykker et faktum, kan være et nyttig korrektiv både for forskere og publikum.

I dette avsnittet har vi sett at Black forklarer metaforens virkning som en interaksjon mellom en setnings prinsipale og subsidiære subjekt, og at Davidson kritiserer Black for at han sammenblander en setnings mening med en setnings virkning. Davidson er ellers enig med Black i at metaforen har slike virkninger som Black skisserer. Jeg er enig med Davidson, men ser ikke på hans artikkel som i første rekke en kritikk av Black, men snarere som en supplerings. Det jeg mener er problemet med Davidsons teori, er at han først og fremst har foretatt en negativ avklaring. Han har ikke ført diskusjonen videre, for eksempel med en teori om hvordan metaforen kan ha den virkningen den åpenbart har. I neste avsnitt skal jeg si noe om hvordan metaforen kan ha den effekten den faktisk har. Min innfallsvinkel vil i første rekke være å presentere en kantiansk måte å se problemstillingen på, dvs. hvordan en kantiansk teori om metaforen ville kunne se ut. Da har vi forlatt den språkfilosofiske rammen, og gått over i et bevissthetsfilosofisk perspektiv.

Del 2: Kant og metaforen

Kant skrev aldri noen metaforteorier selv. Men han var i aller høyeste grad klar over viktigheten av tematikken. I den siste av sine tre store kritikker, *Kritikk av dømmekraften* sier han et sted at

foreløpig har ikke denne aktiviteten [metaforbruken] vært gjenstand for særlig mye analyse, til tross for at den fortjener en mer dyptpløyende undersøkelse.¹⁵

Og han legger til at språket er fullt av slike indirekte fremstillinger.

Jeg skal nå drøfte metaforens funksjon ut fra følgende momenter i Kants erkjennelsesteori: a) Kants teori om begrepsdannelse, b) Kants teori om refleksiv dømmekraft, c) Kants teori om anskuelse og begrep

---

¹⁵Kant 1790:235.

a) Kants teori om begrepsdannelse

Kant mener at tre bevissthetsakter konstituerer ethvert begrep.¹⁶ *Komparasjon* vil si å sammenligne forestillinger med hverandre. *Refleksjon* vil si å tenke over hva som er felles for forskjellige forestillinger. *Abstraksjon* innebærer å skyve bort aspekter ved de forskjellige forestillingene som ikke angår det de har felles. Kant benytter selv måten vi danner oss et begrep om et tre som et eksempel. La oss si at vi først ser tre forskjellige trær, først en osp, så et lindetre og så en gran. Dersom vi skal danne oss en forestilling om hva som er felles for disse tre forestillingene, må vi *sammenligne* dem, *reflektere* over det de har felles og *abstrahere* bort det som de ikke har felles, slik som at de har forskjellig farge, og at bare grantreet har barnåler. Disse tre aktene kan i andre tilfeller utgjøre en møysommelig prosess, slik tilfellet er dersom vi skal prøve å finne ut hva som er det særegne med faget filosofi. Da må vi sammenligne de forskjellige disiplinene innenfor filosofi, reflektere over hva likheten mellom de forskjellige disiplinene egentlig går ut på, og abstrahere bort forskjeller. Vi vil da kunne danne oss et begrep om faget filosofi. Det kan selvsagt hende at det ikke er mulig å komme fram til et slikt begrep, men det er ikke vanskelig å se at disse tre aktene, dvs. sammenligning, refleksjon og abstraksjon er operative når vi søker etter å danne oss et begrep om hva filosofi er for noe.

De tre logiske aktene komparasjon, refleksjon og abstraksjon spiller en rolle i enhver bruk og forståelse av en metafor. For å kunne gripe tankeinnholdet i metaforen 'mennesket er en ulv' må vi for det første kunne sammenligne mennesker med ulver. For det andre må vi kunne abstrahere bort egenskaper de ikke har felles, slik som at mennesket går oppreist og at ulven har pels. Det interessante her er imidlertid den rollen refleksjonen spiller, dvs. sammenligningen av hva som er felles; slik som at ulven er aggressiv, stadig på jakt, kronisk sulten, rastløs, ensom men likevel et flokkdyr osv. Min tese er at det Black kaller for metaforens interaksjon er den samme prosessen som det Kant i sin begrepsdannelsesteori kaller for refleksjon.

Det er egentlig ikke så lett å forstå hva Kant mener med refleksjon i begrepsdannelsesprosessen, men i dannelsen av en metafor er den lettere å få øye på, for her er man selv bevisst sin egen refleksjon over refleksjonen over hva metaforen uttrykker. Men hvis vi

---

¹⁶Kant 1800:94-95.

tenker oss at enhver begrepsdannelsesprosess har en likhet med metafordannelser, så vil refleksjonen være av samme type som den interaksjonen som foregår i en metafor. Det skal vi se nærmere på i neste avsnitt.

b) Kants teori om refleksiv dømmekraft

I Kants tre hovedverker *Kritikk av den rene fornuft* (1781), *Kritikk av den praktiske fornuft* (1788) og *Kritikk av dømmekraften* (1790) er dommen et sentralt begrep.¹⁷ De to første bøkene omhandler det Kant kaller for bestemmende dommer; i den første boken om dommer innefor naturvitenskap, i den andre boken om moralske dommer innfor vårt eget og andres handlingsliv. Den siste boken omhandler reflekterende dommer. Kant mener at vi bruker reflekterende dommer innenfor kunstfeltet. Men han mener også at vi feller reflekterende dommer over naturens formålstjenlighet. Det sistnevnte dreier seg om hvorvidt det er mulig å felle dommer som forklarer organismer i naturen ut fra deres formål, et spørsmål som er særlig relevant for biologien. For å forstå hva Kant mener med reflekterende dommer, må de kontrasteres med bestemmende dommer. Ved bestemmende dømmekraft blir et sanselig objekt eller et begrep subsumert inn under et begrep, eller flere begreper i en dom. Om et maleri kan vi eksempelvis si: Dette er et rektangulært, todimensjonalt objekt overstrøket med blå, grønne og røde farger. Nå er det imidlertid ikke slike dommer vi pleier å felle i et kunstgalleri. Det er snarere slik at vi tar utgangspunkt i det konkrete og singulære, og så søker vi etter passende allmennbegreper i et forsøk på å fange inn vår opplevelse av det. Da er dømmekraften i følge Kant reflekterende.

I den estetiske erfaringen spiller også det Kant kaller for innbilningskraft en sentral rolle. Kant definerer innbilningskraften

---

¹⁷Kant hovedverker kalles for kritikker. Kant utgav disse verkene sent i sin karriere, og denne siste delen av hans karriere kalles for Kants kritiske periode. Kant bruker ordet kritikk på en bevisst tvetydig måte. Den ene betydningen kommer fra det greske verbet *krinein*, som betyr å skille, trekke grense. De kritiske verkene går derfor ut på å trekke opp grensene for det teoretiske, det praktiske og det estetiske feltet. Kant utdifferensierer disse feltene fra hverandre. Den andre betydningen, som selvsagt ikke kan skilles skarpt fra den første betydningen men henger sammen med den, er kritikk forstått som bebreidelse, irettesettelse, bedømmelse. I *Kritikk av den rene fornuft* kritiserer Kant tidligere filosofers forsøk på å bevege seg utenfor de grensene han setter for teoretisk viten. Kant radbrekker blant annet alle typer av gudsbevis som har blitt fremmet i filosofien. Slike gudsbevis er i følge Kant eksempler på den rene fornuft på ville veier.

som noe tredje mellom forstand og sanselighet. Forstanden er vår spontane evne til å felle dommer, mens sanseligheten er vår reseptive evne til å motta anskuelser. Innbilningskraften er noe tredje mellom forstanden og sanseligheten, da innbilningskraften på samme måten som forstanden er en spontan, formende evne, samtidig som den låner sine former fra sanseligheten. Med de siste menes at innbilningskraftens former ikke er begreplige former, men rommets former, altså romlige figurer, og tidens former, en slags tidens figurer.¹⁸ Innbilningskraften er evnen til å forestille seg gjenstander som ikke er gitt i sanseligheten, men Kant mener også at innbilningskraften er med som et formende element i enhver erfaring. (Denne siste funksjonen til innbilningskraften er i tråd med det man innefor psykologien kaller gestaltpersepsjon, dvs. at vi ikke bare er gitt et amorft mangfold, men at vi persiperer dette mangfoldet som figurer mot en bakgrunn.)

Når vi står overfor et maleri, setter det innbilningskraften vår i sving. Vi benytter ikke lenger begrepene til å felle bestemmende dommer med, i stedet overlates begrepene til et fritt, reflekterende og uforpliktende spill med innbilningskraften. Det er dette frie spillet mellom forstanden og innbilningskraften som gjør at den estetiske erfaringen kan inngi en lystfølelse i oss. Det å reflektere er selve den virksomheten hvor vi leter etter de passende begrepene. Under denne virksomheten er ennå ikke ting falt på plass, den billedskapende kraften og begrepene spiller med og mot hverandre. Samtidig er ens bevissthet rettet mot ens egen reflekterende virksomhet. Min påstand er at denne typen reflekterende dømmekraft også er vesentlig for metaforens funksjon. Denne antagelsen samsvarer med Blacks begrep om interaksjon.¹⁹ La oss som eksempel ta metaforen 'livet er et pust i sivet'. Da vil våre bilder av et sivet og av et pust som går gjennom dette sivet, være i et fritt, reflekterende forhold til våre begreper om livet.

---

¹⁸Det er min tolkning å kalle dette for tidens figurer. Hva som menes med det er det for liten plass til å komme inn på i dybden her, men det henger sammen med Kants teori om transcendentale skjematisme. Den transcendentale skjematisme er Kants teori om hvordan kategoriene kan anvendes på sanseligheten. Kants mener at kategoriene kan anvendes på sanseligheten fordi innbilningskraften skjematiserer kategoriene. For eksempel skjematiserer vi substanskategorien til tidsfiguren permanens og kausalitetskategorien til tidsfiguren suksesjon.

¹⁹Den kjente metaforteoretikeren Mark Johnson har også trukket vekslers på Kants teori om refleksiv dømmekraft i en analyse av metaforens kognitive funksjon. Se Johnson 1980:57-65.

Og våre begreper om livet vil være i et fritt spill med våre bilder av et siv, og et pust som går gjennom dette.

c) Anskuelse og begrep

Det tredje og siste kantianske poenget jeg vil drøfte i forbindelse med metaforen er Kants skille mellom anskuelse og begrep. Jeg vil benytte dette begrepsparet for å belyse hva som forårsaker det jeg kaller for metaforens presiserende virkning. Det jeg i denne sammenhengen omtaler som presisjon vil andre kanskje heller kalle for metaforens livaktighet. Allerede Aristoteles var svært opptatt av metaforens livaktighet²⁰, men selv om ordet livaktighet også fanger inn det fenomenet jeg ønsker å si noe om, vil jeg holde fast på termen presiserende virkning. Grunnen til det er at jeg mener at livaktigheten er en virkning av presisjonen og ikke omvendt. Det er ikke på alle områder metaforen kan sies å ha en presiserende effekt. Når en ekspert benytter seg av en metafor i pedagogisk øyemed for å opplyse allmennheten, er det ikke passende å si at metaforen har en presiserende virkning. Når økonomen – for å bruke samme eksemplet igjen – sier at det å devaluere valutaen er å urinere i sine bukser for å holde varmen, vil ikke det være en presisering av en økonomisk teori. Økonomen kan på en mye mer presis måte artikulere sin teori overfor likesinnede uten å blande inn verken urin eller bukser. En slik pedagogisk metafor spiller i første rekke på det gjenkjennelige; den kortsiktige gevinsten av beslutningen, mangelen på karakterstyrke til en person som utfører en slik handling; at vi på sikt vil få det enda verre enn hvis vi unnlot å gjennomføre akten osv. Det er særlig sanselige opplevelser og fantasibilder som kan gripes og videreformidles på en presis måte i kraft av en metafor, slik vi ikke minst finner metaforen brukt i prosaen, og det er denne typen presiserende virkning jeg vil si noe om her.

I romanverket *På sporet av den tapte tid* beskriver Marcel Proust en eksentrisk gjest i en mondén sammenkomst. Denne gjesten står med sin monokkel og betrakter de andre gjestene som om de var sjeldne og kostbare mynter i et myntkabinett. La oss sammenligne denne beskrivelsen med en tenkt beskrivelse av en karakter i en dannelsesroman hvor protagonistens bestefar blir beskrevet på følgende måte: Bestefar hadde en stor krum nese, bakkenbarter og

---

²⁰Aristoteles 1983:1441b.

brukte lorgnett. Forskjellen i effekten av disse to beskrivelsene er åpenbar. Den første beskrivelsen gestalter karakteren på en svært presis måte, mens den andre beskrivelsen ikke i samme grad formår å tegne et presist bilde av en person; beskrivelsen blir postulatorisk og generell, og leseren får ikke skapt seg et tydelig bilde for sitt indre øye. Grunnen til at den andre beskrivelsen ikke er særlig presiserende er at den benytter allmennforestillinger.

Allmennforestillinger er noe vi, i følge Kant, benytter i bestemmende dommer. En bestemmende dom, av den typen Kant omtaler i sin første kritikk, artikulere et stykke kunnskap, eksempelvis slik man gjør hvis man overfor et barn peker på en gjenstand og sier: "Det er et tre". Dommen 'det er et tre' uttrykker et stykke kunnskap, eller med andre ord, representerer en erkjennelse. Kant mener at enhver erkjennelse består av en anskuelse og et begrep, eller som det heter i Kants velkjente formulering "tanker uten innhold er tomme, anskuelser uten begreper er blinde".²¹ Anskuelsene innebærer, for å si det enkelt, biter av sanselig erfaring. Disse bitene av sanselige erfaringer er noe som naturen gir oss. Og de er gitt oss umiddelbart, dvs. at det ikke er noe mellom oss og disse bitene av sanselig erfaring. Treet er gitt umiddelbart som en sanselig erfaring både for barnet og for den voksne personen. Videre er en anskuelse singular. Det betyr at den sanselige erfaringen er her og nå. For eksempel ser barnet og den voksne treet i et bestemt perspektiv og på et bestemt tidspunkt. Begrepene kommer inn i vår erkjennelse av denne biten av den sanselige erfaringen. Denne biten av den sanselige erfaringen blir filtrert gjennom begrepet om tre og følgelig erkjent som et tre. Begrepene er ikke umiddelbart gitt, men er det formidlende leddet som gjør at den biten av sanselig erfaring som er gitt, kan erkjennes som et tre. Heller ikke er begrepene singulære, de er ikke knyttet til et her og nå. Vi kan bruke dem igjen og igjen, 'det er et tre, og det der er et tre', osv. Eller med andre ord, begrepene er generelle forestillinger, og de kan, i motsetning til anskuelser, re-anvendes. Det er også slik at én og samme anskuelse kan begrepsbestemmes på forskjellige måter. Man kan si om det samme treet at det er en gran, eller den er grønn. Enhver anskuelse har derfor en rikdom av forskjellige aspekter i seg.

---

²¹ Kant 1781:A51/B75.

Begreper derimot består enten av ett begrepskjennetegn, slik som for eksempel våre begreper om farger gjør, eller av et avgrenset sett av begrepskjennetegn. Et begrep har ikke en uendelighet av bestemmelser i seg. Vi kan belyse dette med et eksempel. Begrepet rødt kan subsumere mange forskjellige forestillinger under seg, slik som røde postkasser, røde brannbiler, røde murstein, røde kort, røde viner, røde roser osv. Disse forskjellige forestillingene har det felles at de alle inneholder delkjennetegnet rødt. Det betyr derimot ikke at alle disse forestillingene kan sies å være inneholdt i begrepet rødt, fordi hver av disse forskjellige forestillingene inneholder en mengde andre delkjennetegn, som ikke er inneholdt i begrepet rødt. Postkassen er laget av metall, murstein er laget av leire, røde viner inneholder alkohol osv. Begrepet rødt kan derfor subsumere en rekke forestillinger *under* seg; det er meningsløst å hevde at alle disse forestillingene er inneholdt *i* begrepet rødt. Når det gjelder en anskuelse derimot, gir det nettopp mening å si at denne forestillingen har et uendelig antall forestillinger *i* seg.

I en metafor filtrerer vi imidlertid ikke en forestilling gjennom et begrep. Vi formidler en forestilling ved at vi filtrerer denne gjennom et bilde. Et premiss for det videre resonnement er at et bilde har de samme karaktertrekk som en anskuelse.²² Bildet er singulært og det har en rikdom i seg. Det som gir metaforen dens presiserende kraft, er at et bilde er en singulær forestilling. Det å formidle et fenomen gjennom et bilde har også, på samme måten som en anskuelse, en umiddelbar karakter. Og på samme måten som en anskuelse blir gitt oss umiddelbart med hele sin rikdom i seg, er også rikdommen til bildet, som vi bruker som en formidler, gitt oss umiddelbart, noe som forklarer hvorfor metaforen både er mangfoldig, rik og presis på en og samme tid.

Singulære forestillinger er presise i forhold til generelle forestillinger, da de generelle forestillingene kan fylles av det meste, og resultatet av det er at slike generelle beskrivelser fremstår som lite

---

²²Det er gode grunner til å hevde at Kants begrep om anskuelse har de samme karaktertrekk som et bilde. Blant annet mener også Kant at en hver anskuelse har en billedkarakter. Det henger sammen med, som ovenfor nevnt, at innbilningskraften også er et formende element i anskuelsen, ved at den er med å konstituere anskuelsen som en figur mot en bakgrunn. Særlig Heidegger har interessert seg mye for Kants begrep om bilde, hvor han mener at hver anskuelse har en billedkarakter. Anskuelsen slik forstått kaller Heidegger for "Anblick", som kan oversettes med "syn" (Heidegger 1929:92-97).

presise. Hvis vi leser at bestefar hadde en stor krum nese, bakkenbarter og brukte lorgnett, innebærer det, som i en bestemmende dom, en middelbar form for erkjennelse. Vi får servert en opprømsing av begrepskjennetegn, men ikke formidlet noe bilde av bestefaren som gjør av vi danner oss en presis forestilling av ham for vårt indre øye, som likesom skiller han ut fra massen av tilsvarende fremtoninger. Den scenen Proust beskriver kan snarere karakteriseres som et bilde. Vi får derfor en umiddelbar tilgang til å forestille oss gjesten i denne mondene sammenkomsten, ved at vi ser ham gjennom det singulære bildet av en mann som betrakter sjeldne og kostbare mynter i et myntkabinett, følgelig fremstår mannens positur og fysiognomi i selskapet som presist tegnet. Det at formidlingen skjer via et bilde, forklarer ikke bare metaforens presiserende kraft, men også dens rikholdighet. Bildet har, som vi allerede har sagt, en rikdom/et mangfold i seg. Det at metaforen både er presis og rikholdig kommer altså av at vi legger et bilde oppå det synet vi skal beskrive, slik at det som blir beskrevet, viser seg gjennom det bildet som blir lagt over. Da får vi både unikheten, dvs. presisjonen, og rikholdigheten til bildet som er lagt over, med oss på kjøpet i erkjennelsen av det som ligger under bildet, og som altså viser seg gjennom det bildet som er lagt over.

Litteratur

- Aristoteles (1983) *Retorikk*, Museum Tusculanums Forlag.
- Black, Max (1962) *Models and Metaphors*, Cornell University Press.
- Boyd, Richard (1993) "Metaphor and theory change: What is "metaphor" a metaphor for?" *Metaphor and Thought*, Second Edition, Edt. A. Ortony, Cambridge University Press, 485-486.
- Bradie, Michael (1999) "Science and Metaphor", *Biology and Philosophy* 14, Kluwer Academic Publishers, 159-166.
- Davidson, Donald (1984a) "What Metaphors Mean", *Inquiries into Truth & Interpretation*, Oxford University Press.
- Davidson, Donald (1984b) "Semantics for Natural Languages" *Inquiries into Truth & Interpretation*, Oxford University Press.
- Heidegger, Martin (1929) *Kant und das Problem der Metaphysik*. Fünfte, vermehrte Auflage, Frankfurt/M. Vittorio Klostermann.

- Johnson, Mark (1980) "A Philosophical Perspective on the Problems of Metaphor." *Cognition and Figurative Language*. Ed. Hoffmann & Honeck, Lawrence Erkaum, 57-65.
- Kant, Immanuel (1781) *Kritik der reinen Vernunft* Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg.
- Kant, Immanuel (1790) *Kritikk av dømmekraften*, Pax forlag, Oslo 1995
- Kant, Immanuel (1800) *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen. Kants gesammelte Schriften*. G.B. Jäsche, ed. Berlin. Bind IX.
- Karlsen, Gunnar (2004) *Språk og argumentasjonslære for samfunnsvitere*, Universitetet i Bergen.
- Kuhn, Thomas S. (1993) "Metaphor in science" *Metaphor and Thought*, Second Edition, Edt. A. Ortony, Cambridge University Press,
- Lakoff & Johnson (1980) *Metaphors We Live By*, The University of Chicago Press.
- Searle, John (1984) *Minds, Brains and Science*. Harvard University Press.